

קבר לספרים

מורשתו של משה נגבי: מבט מעודכן על חופש העיתונות, החוק והאתיקה

משה נגבי, חופש העיתונאי וחופש העיתונות בישראל: דיני תקשורת ואתיקה עיתונאית, מהדורה מעודכנת – משה נגבי ואבי וינברג. רעננה: למדא, ספרי האוניברסיטה הפתוחה 2020. 462 עמ'.

למדא, הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, שפרסומיה היו זה כבר לנכסי רוח לכלל שוחרי הדעת בישראל, נוהגת לפרסם מפעם לפעם מהדורות מעודכנות לחלק מספריה. לעיתים חיוני העדכון גם בספרים העוסקים בהיסטוריה עתיקה, בעקבות חשיפת ממצאים חדשים או פיתוח תפיסות מחקריות פורצות דרך. אך אין ספק שבכל הקשור לעולם התקשורת קצב החידושים והשינויים הוא עצום ומחייב התאמות ועדכונים בתדירות רבה.

על רקע זה ראוי לברך על הופעתה של מהדורה מעודכנת של הספר חופש העיתונאי וחופש העיתונות בישראל: דיני תקשורת ואתיקה עיתונאית, פרי עטו של פרופ' משה נגבי ז"ל. הספר המקורי ראה אור לפני עשר שנים, ב-2011. שנים ספורות אחר כך הביאו השינויים המתמידים והמהירים בעולם התקשורת להחלטה על עדכון הספר. יחד עם אבי וינברג החל נגבי במלאכת העדכון, אך בחלוף חודשים מספר הכריעה אותו מחלת הסרטן. המהדורה המעודכנת הושלמה על כן בידי וינברג, עיתונאי מנוסה, שכיהן גם כמזכיר מועצת העיתונות, איש האוניברסיטה הפתוחה, וכן עמית וידיד אישי רב שנים של נגבי. בהקדמה לספר מדגיש וינברג: "בעבודתי על המהדורה השתדלתי בכל יכולתי להמשיך בדרך הייחודית שהתווה משה נגבי לאורך שנותיו כעיתונאי וכמשפטן: דרך שבה שיקולים ערכיים ומוסריים קודמים לכל, והם העומדים מאחורי כל ניתוח משפטי ולפני כל משימה עיתונאית" (עמ' 13). ואכן, מורשתו של נגבי אכן מהדהדת כמעט מכל אחד ואחד מעמודי הספר.

במה שונה המהדורה החדשה מקודמתה? התוספת המשמעותית והחיונית ביותר היא הפרק הנפרד והמקיף המוקדש לתקשורת המקוונת. זאת בניגוד למהדורה הראשונה, אשר בה נכרכה בפרק אחד התקשורת המשודרת, קרי: רדיו וטלוויזיה, עם התקשורת המקוונת. לעולם רב הפנים, הדינמי והמאתגר של האינטרנט והרשתות החברתיות הוקדשו שם אז כחמישה עמודים בלבד. עתה, במהדורה החדשה, משתרע הפרק שהוקדש

למרחב האינטרנטי על פני 27 עמוד (פרק זה פורסם באתר "העין השביעית" <https://www.the7eye.org.il/403617>).

פרק מעודכן זה, שנכתב ברובו בידי וינברג, מדגיש בין היתר כי בניגוד לסברה הרווחת, רשת האינטרנט איננה בבחינת שטח הפקר העומד מחוץ לחוק או מעליו. כל החוקים והדינים החלים על פרסום בכתב או בעל פה חלים גם על המתפרסם ברשת (עמ' 295). כדוגמה לכך מובאת תביעת לשון הרע שהגישו ראש הממשלה בנימין נתניהו ורעייתו שרה נגד העיתונאי יגאל סרנה, אשר כתב בדף הפייסבוק הפרטי שלו על מריבה כביכול בין שני בני הזוג. התביעה התקבלה ואף אושרה בשתי ערכאות ערעור. סרנה חויב לבני הזוג פיצוי של 100,000 ש"ח ועוד 20,000 ש"ח שכר טרחת עורכי דינם. בבית המשפט העליון קבע השופט יצחק עמית כי טענת סרנה כי זירת האינטרנט "פטורה מתחולת איסור לשון הרע, עד כדי חסינות לכל מפרסם ולכל פרסום, היא גורפת ומרחיקת לכת" (עמ' 298-299).

הפרק עוסק בהרחבה גם במנגנוני "הצנזורה החדשה" המופעלת בשנים האחרונות בידי מחוקקים וגופי אכיפת החוק במדינות שונות בעולם, וגם בישראל, כדי להתמודד עם הפיכת הרשת לזירה של אמירות בוטות, גזעניות ופוגעניות. בהמשך מובאות דוגמאות לדרכי התמודדות בעולם מול שטף של חדשות כזב (Fake News), בעיקר בכל הקשור לניסיונות להשפיע בדרך זו על מצביעים ערב בחירות. אחת מהן, המובאת בספר, היא החקיקה בצרפת המאפשרת לשופט להסיר מן הרשת בתקופה של שלושה חודשים חדשות כזב שעלולות להשפיע על תוצאות הבחירות.

פרק חדש נוסף בספר עוסק בנושא שנידון רק ברמז במהדורה הראשונה: סוגיית זכויות היוצרים. במשך רוב שנותיה של ישראל הוסדר נושא מורכב באמצעות החוק הבריטי שהוחל בפלשתינה-א"י בשנת 1924. רק ב-2008, שישים שנה לאחר הכרזת העצמאות, נכנס לתוקפו חוק זכויות יוצרים ישראלי שנחקק בכנסת. המחוקק הישראלי עסק בעיקר בזכויות יוצרים על יצירות אדריכליות, דרמטית, ספרותית ואומנותית. החוק עוסק בהרחבה ביצירות אומנות או ספרות. עובדות או "חדשות היום" אינן מוגנות בזכויות יוצרים, אך דרך ביטויי החדשות זוכה להגנה. לכן אסור להעתיק ידיעה כפי שפורסמה, אך מותר לדווח על העובדות הנכללות בה. בפרשנות המקובלת בבתי המשפט רואים בדרך כלל בכתבות ובמאמרים בעיתונות "יצירות ספרותיות"; צילום נחשב "יצירה אומנותית" והקלטות המשודרות בכלי התקשורת הן "יצירה דרמטית" (עמ' 281).

להמחשת מאבקם של צלמים ישראלים נגד שימוש שנעשה ללא הסכמה בתצלומיהם, מצוטטת בספר חוות דעת של הצלם מיכה ברעם במשפט שבו תבע עמיתו הצלם דוד רובינגר ז"ל את אתר וואלה. זאת לאחר שנעשה שימוש בתצלום של שלושת הצנחנים בכותל המערבי לצורכי פרסום האתר. "השחתה של צילום כלשהו [...] על ידי חיתוכו והדפסת סיסמאות שונות על פניו, מהווה פגיעה בצילום כיצירת אמנותית, ופגיעה בצלם

אשר ביצע את הצילום", קבע ברעם. "כמוה כהשחתה מכוונת של כל יצירה אמנותית שהיא, ופגיעה קשה בזכותו המוסרית של הצלם אשר יצר את הצילום" (עמ' 285).

מבחינת העיתונאים בישראל חוק היוצרים החדש הרע במידת מה את מעמדם. בחוק הישן נכלל סעיף שהעניק לעיתונאי בעיתון מודפס זכות וטו על פרסום מאמרים שלו בכלי תקשורת שאינו עיתון. בגרסתו החדשה החוק אינו כולל קביעה כזאת וכך יכולים המו"לים לעשות שימוש בכתבות ובמאמרים גם באתרים שבבעלותם, מבלי שיידרשו לקבל את הסכמת הכותבים.

במהדורתו הראשונה וגם בזו המעודכנת ניצב "חופש העיתונאי" בראש כותרת הספר, ורק אחר כך חופש העיתונות בישראל. אך בשתי המהדורות ממוקם הנושא החשוב של חירויות המקצועיות של העיתונאי דווקא בסופו של הספר. נגבי ז"ל הרבה לעסוק בסוגיה זו בשנים הארוכות של עבודתו העיתונאית בכמה ארגוני תקשורת. מניסיונו האישי בכמה אמצעי תקשורת שבהם הועסק למד עד כמה עלולה חירותו המקצועית כעיתונאי להיפגע לאו דווקא ממוסדותיה של המדינה, אלא מן המו"לים ומנהלי ארגוני התקשורת המבקשים לקדם את האינטרסים הכלכליים, הפוליטיים והחברתיים שלהם. בספר מוזכר ניסיונה של "ועדת צדוק", שהוקמה ב־1996 ונגבי היה אחד מחבריה, להגן על זכויותיו של העיתונאי מפני לחצים של מעסיקיו. הוועדה המליצה בין היתר לקבוע בחוק כי כל חוזה העסקה בענף התקשורת יכלול סעיף האוסר על המעסיק לכפות על עיתונאיו, בין בהוראה מפורשת ובין במשתמע, התנהגות לא אתית, ובכלל זה פרסומים כוזבים, מסולפים או פגיעה ביודעין בזכות הציבור לדעת. זאת ועוד: על פי ההצעה, אם יפטר עיתונאי או יתפטר בשל הפרת התנאי הזה, יחויב המעסיק לשלם לו פיצויי פיטורין הגבוהים פי שלושה מן הפיצויים המקובלים על פי דיני העבודה.

חרף חשיבותן לחופש העיתונות, ההמלצות הללו לא זכו להיכנס לספר החוקים הישראלי. אבל הצורך להגן על זכויות העיתונאי גבר. האינטרסים של המו"לים וכוחם הכמעט בלתי מוגבל הלכו והתעצמו עם השינויים בעולם התקשורת. בידי הבעלים שמורה הסמכות ל"צנזורה פרטית", וזו הדרך לשיבוש תפקודו המקצועי של העיתונאי, ולשיבוש שליחותה החיונית של עיתונות חופשית בחברה דמוקרטית (עמ' 324).

בהקשר זה מוזכרות במהדורה המעודכנת כמה מן הפרשות שהמחישו לציבור את כוח הבעלים והמו"לים בשנים האחרונות. הכוונה כמובן למשפטיהם של בנימין נתניהו ויתר הנאשמים בפרשיות שבהן היה מעורב ראש הממשלה: פרשת יחסיו של נתניהו עם המו"ל של ידיעות אחרונות, ארנון מוזס (תיק 4000), ועם הבעלים לשעבר של אתר וואלה, שאול אלוביץ (תיק 4000). לאלה מצטרפות תופעות שמתרחבות בהתמדה, ובהן "התוכן השיווקי" אשר במסגרתו נתבעים לא פעם עיתונאים על ידי מו"לים ועורכים לנפק חומר פרסומי מובהק במתכונת של כתבות עיתונאיות.

ב"פתח דבר" למהדורה החדשה מזכיר פרופ' מרדכי קרמניצר שהספר נכתב "מתוך חפירות המאבק על חופש העיתונות וחופש העיתונאי" ומביא לידי ביטוי את ניסיונו

רב השנים של נגבי ז"ל כעיתונאי, לצד שליטתו המופתית בפן העיוני של הנושאים המשפטיים שבהן דן. "כאשר נגבי כותב בדאגה מאופקת על הסכנה של צנזורה פנימית ומזהיר מפני הכוח המצוי בידי מי ששולטים בכלי התקשורת, הוא כותב מדם לבו, כמי שעל גבו חרשו החורשים", כותב קרמניצר.

פרקי הספר מוקדשים לשורה ארוכה של סוגיות בתחום דיני התקשורת, מעמדה של התקשורת בחברה דמוקרטית ועוד. הפרק הראשון עוסק בתשתית הערכית והחוקתית בתחום חופש הביטוי, מעמדה המיוחד של העיתונות, והשלכות "המהפכה החוקתית" על מעמד חופש העיתונות. הפרקים הבאים עוסקים בתשתית האתיקה העיתונאית; בהגבלות על הזכות לעסוק בעיתונות; בצנזורה הצבאית; באיסורי הסתה והמרדה; בסודיות הממשל והמינהל; באיסור לשון הרע; באיסור על פלישה תקשורתית לצנעת הפרט; בסיקור בתי משפט והפרשיות הנידונות בהם; בתקשורת המשודרת; בהגבלות מטעמי פגיעה במוסר וברגשות הציבור (משום מה שולבה בפרק זה הסוגיה החשובה של מאבק נגד הפרסום הסמוי – כזה שמתחזה לכתבות עיתונאיות, נושא שראוי היה להקדיש לו פרק נפרד); זכויות יוצרים; תקשורת מקוונת; חופש העיתונאי. עוד יותר ממאה עמודים מחזיקים הנספחים הכוללים רשימה של חוקים רלוונטיים לעולם התקשורת, מפתח חקיקה ופסיקה ועוד.

כצפוי בעידן השינויים המהירים והתכופים גם המהדורה החדשה איננה מצליחה להתמודד עם קצב השינויים בעולם התקשורת. אחת הדוגמאות לכך נוגעת למועצת העיתונות בישראל ולתקנון האתיקה המקצועית של העיתונות (נספח ד' בספר). המועצה אינה קרויה עוד "מועצת העיתונות" אלא "מועצת העיתונות והתקשורת". אך משמעותית מכך היא העובדה שבספטמבר 2020 אישרה המועצה נוסח חדש ומעודכן של תקנון האתיקה של המועצה. הנוסח החדש כולל שורה של שינויים ועדכונים בהשוואה לתקנון הקודם. אך אין זה בבחינת פגם בספר חשוב ומקיף זה. שהרי ברור כי מי שיזדקקו ביום מן הימים לתקנון כדי לברר אם חרג ארגון תקשורת או עיתונאי מכללי האתיקה, או כדי להגיש תלונה, יפנה אל הנוסח המעודכן באתר המועצה (<http://www.moaza.co.il/>) <http://www.moaza.co.il/BRPortal/br/P102.jsp?arc=26627>.

אין ספק שגם בנושאים רבים אחרים יחולו שינויים לא מעטים בתוך שנים אחדות, בעיקר בכל הקשור למתרחש בעולם התקשורת הדיגיטלית. אך הצורך המתמיד של סטודנטים ואנשי מקצוע, משפטנים ואנשי תקשורת בעדכונים שוטפים איננו מקטין מחשיבותו הרבה של ספר זה, עתיר המידע, התובנות והניתוחים. לא פחות מכך זהו ספר המשמר את עולם הערכים של משה נגבי ז"ל, אחד הלוחמים הבולטים והאמיצים במאבק על חופש העיתונות כמרכיב חיוני במדינה דמוקרטית.

רפי מן

תרגיל עצוב בהנדסת תודעה

חנן עמיאור, הסדנה להנדסת תודעה: 6 הדרכים של התקשורת הישראלית לעבוד עליכם. תל אביב: סלע מאיר, 2020, 223 עמ'.

יש ספרים שלמחבריהם הייתה כוונה מוצהרת, אבל המעשה המוגמר שיצא תחת ידיהם מניב תוצאה הפוכה, ממש כסיפור המקראי על בלעם. זה בדיוק מה שאירע לספר הנושא את השם היומרי הסדנה להנדסת תודעה, שנועד לשמש מורה נבוכים לצרכן התקשורת כיצד להיזהר מ"הדרכים של התקשורת הישראלית לעבוד עליכם". אלא שקריאת הספר מלמדת כי הכותב, שבא לכאורה לחשוף את נגעי התקשורת הישראלית, נהפך שלא ברצונו למי שדווקא מברך אותה.

מאז החלו להתפרסם מחקרים שבחנו את דרך פעולתם של אמצעי התקשורת ושל עיתונאים כאמצע המאה הקודמת, הצביעו החוקרים שוב ושוב על בעיות מבניות ותפקודיות המשותפות כמעט לכל אמצעי תקשורת ההמונים במדינות הדמוקרטיות. בין אלה היו תהליכים מואצים של ריכוזיות וצמיחת מונופולים של תקשורת (Bagdikian, 1983), או התבססות העיתונות המונעת בראש ובראשונה משיקולים עסקיים וכלכליים (McManus, 1994; Underwood, 1993). הגישה הביקורתית בחקר התקשורת (Herman, 1983; and Chomsky, 1988; McChesney, 1999, 2002) הצביעה שוב ושוב על הקשרים ההדוקים והזיקה המסוכנת בין הון, שלטון ועיתון, שפירושה המעשי הוא שאמצעי התקשורת הם משתפי פעולה עם השלטון – מימין או משמאל – כי הם צומחים ומתעשרים תחת כנפיו של השלטון ולכן מבקשים להבטיח את שימור כוחו.

המציאות הכלכלית של שני העשורים האחרונים הבליטה את חולשתם של אמצעי התקשורת הגדולים. ההכנסות מפרסומות, שהיו מקור ההכנסה העיקרי (ולעיתים אף הבלעדי) של עיתונים ותחנות טלוויזיה ורדיו, מצטמקות והולכות, כאשר ענקי הרשת – ובראשם גוגל ופייסבוק – נוגסים בהן בהתמדה. הירידה הנמשכת בתפוצת עיתונים היא מכה כלכלית נוספת, והתוצאות בלתי נמנעות: צמצומים תכופים במצבות כוח האדם (בעשור האחרון פוטרו כמחצית מכלל העיתונאים בארצות הברית!) וגיוס של כוח אדם צעיר ובלתי מיומן, שעלות העסקתו זולה יותר, במקום העיתונאים הוותיקים והמנוסים. תמונת המציאות הישראלית אינה שונה מזו שאנו עדים לה במדינות רבות אחרות.

מכאן שלפחות חלק מהבעיות שאותם מייחס הכותב לתקשורת הישראלית אינו ייחודי לה. דוגמה בולטת לכך היא סוגיית המקורות האנונימיים. כלל נקוט בעיתונות האמריקנית והבריטית הוא שיש להביא דברים בשם אומנם, כלומר לצטט את מקור המידע. אלא שאפילו אמצעי התקשורת החשובים והחזקים גם במדינות אלה נאלצים, שוב ושוב, להיכנע לתנאי שמציב מקור המידע ולהימנע מחשיפת זהותו. מידע הוא

כוח ובעלי המידע הם שבמקרים רבים מכתיבים אם לשחרר את המידע לפרסום, למי לשחרר אותו ובאילו תנאים.

בעיית המקורות האנונימיים היא אכן בעיית אמת בתפקוד אמצעי התקשורת, אלא שמבחינתו של הכותב היא נעוצה, ככל הנראה, בכך ש"דיווחים מוזרים בשם מקורות אנונימיים, כמובן נגד ממשלות הימין, פורסמו לא אחת בתקשורת הישראלית" (עמ' 26). ומה באשר למאות ואלפי הידיעות שפורסמו בשם "מקורבים" או "מקורות יודעי דבר" בעשרות השנים שבהן לא היו ממשלות הימין בשלטון? ומה באשר לידיעות מפי "מקורות מוסמכים" בתחומים ובנושאים שאין להם דבר וחצי דבר עם פוליטיקה, ועם החלוקה ימין-שמאל במפה הפוליטית?

הספר הזה נועד להיות כתב אישום חמור נגד התקשורת הישראלית, שאותה מאשים המחבר ב"ניהול מהלך רצוף וערמומי של לוחמה פסיכולוגית נגד החברה הישראלית", וכי התקשורת "עושה כל שביכולתה כדי לפורר את החברה הישראלית, לעודד ירידה מהארץ, לדכא את הציבור ולסכסך בין מגזריו" (עמ' 20). אלא שכתב האישום הזה אינו נסמך, כפי שנדרש למשל בבתי המשפט, על מסכת סדורה של ראיות מוצקות. אסופה אקלקטית של סיפורים וטענות אינה חלופה לתשתית ראייתית, המבוססת על מחקר שיטתי המוכיח את הטענה שהתקשורת מנהלת "מלחמה פסיכולוגית". המסד העובדתי, שהוא הבסיס לכל מחקר אקדמי גם בתחום התקשורת, לקוי והדבר בולט, בין השאר, בנתונים ובתיאורים נטולי מסמך ועיגון ראויים.

אחת מבעיות היסוד של הספר נעוצה במונח "תקשורת", שבו משתמש המחבר. למה בדיוק כוונתו? לכל היומונים הרואים אור בישראל (שיותר מאחד מהם מזוהה עם הצד הימני של המפה הפוליטית)? לעשרות כתבי העת המתפרסמים ומופצים ברחבי הארץ? למאות המקומונים, גדולים וקטנים, שרואים אור כמעט בכל יישוב? לעשרות תחנות הרדיו? לאלפי הבלוגרים הפועלים באינטרנט או לרשתות החברתיות? מבחינתו, ככל הנראה, הכול תקשורת שיש לה רק גוון אחד ומטרה אחת. די בעיתונאי אחד שפרסם מידע שגוי כדי שהקצף ייצא על העדה כולה.

בה במידה המחבר אינו מבחין, ככל הנראה, בין מידע לדעה. הקטע הבא ממחיש זאת: "שוק הדעות בישראל סובל מעשרות שנים של השתקה, התעלמות וסתימת פיות. מי יודע כמה עיתונאים מוכשרים נגזלו מהציבור בשנים הללו, וכמה סודות עדיין קבורים במרתפים טחובים ולעולם כבר לא ייחשפו" (עמ' 67). מה הקשר בין "שוק הדעות" – שפירושו פלורליזם רעיוני – ובין "סודות", שפירושו מידע שלא הגיע לידיעת הציבור? פרק שלם בספר מוקדש לטענות בדבר חריגות מכללי האתיקה, כאשר המחבר שולח אצבע מאשימה כלפי מועצת העיתונות. למרבה הצער, ההתייחסות לפעולת מועצת העיתונות מבוססת על אי הבנה במקרה הטוב, או על אי ידיעת העובדות במקרה הפחות הטוב (ולמען הגילוי הנאות: הכותב הוא יושב ראש בית הדין לאתיקה של מועצת העיתונות). למועצות עיתונות בעולם יש, בהכללה, שני תפקידים ייחודיים: (1) לטפח

את האתיקה העיתונאית, לכוונן תקנוני אתיקה ולהקפיד על קיום כללי האתיקה, בין השאר באמצעות בתי דין לאתיקה; (2) לשמש כתובת לתלונות הציבור נגד אמצעי התקשורת ונגד עיתונאים בגין הפרה של כללי האתיקה העיתונאית, ולשמש כמעין גוף בורר ומפשר בין הצדדים (לא בכדי שמה הרשמי של מועצת העיתונות בקפריסין הוא "הוועדה לטיפול בתלונות הציבור", שם הזהה לשמה של מועצת העיתונות הבריטית בגלולה הקודם). אתר האינטרנט של המועצה הוא רק אחת הבמות שמעליהן אפשר לצפות בפעילויות של המועצה גם בהגנה על חופש העיתונות ועל עיתונאים, מימין ומשמאל. סיכומי של דבר: ביקורת על אמצעי התקשורת היא חשובה, אך הספר הזה הוא דוגמה טובה לעבודה גרועה. יש מחקרים שיטתיים ומתודיים שבהם נטען כי התקשורת נוטה ימינה, ויש המצביעים על כך שהיא ליברלית ושמאלנית. הסדנה להנדסת תודעה הוא מסמך שנכתב מנקודת מבט ימנית. אך כאשר הדברים נכתבים ללא עיגון תיאורטי וללא תשתית מתודית מסודרת, הוא עצמו הופך להיות תרגיל בהנדסת תודעה.

יחיאל לימור

מקורות

- Bagdikian, B. (1983). *Media Monopoly*. Boston: Beacon.
- Herman, E. & N. Chomsky (1988). *Manufacturing Consent*. New York: Pantheon.
- McChesney, R. (1999). *Rich Media – Poor Democracy*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- McChesney, R. (2002). *The Problem of the Media*. New York: Monthly Review Press.
- McManus, J. (1994). *Market-Driven Journalism*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Underwood, D. (1993). *When MBAs Rule the Newsroom*. New York: Columbia University Press.